

УДК 784(477)

МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ МАНДРІВНИХ СПІВЦІВ В УКРАЇНІ

Єсипок В.М.

Київський національний університет культури і мистецтв

Автор описує музичні інструменти українських традиційних мандрівних співців – музикантів (кобза, бандура, торбан, гусла, колісна ліра), визначає їхнє місце серед музичного інструментарію світу. Наголошується, що кобза («козацька лютня») і бандура – це різні за конструкцією, строем і способом гри інструменти.

Ключові слова: бандура, бандурист, кобза, кобзар, торбан, колісна ліра, гусла, мандрівні співці, Україна.

Постановка проблеми. Актуальним питанням дослідження і сучасного розвитку музичних інструментів українських традиційних співців – музикантів (кобзи, бандури, торбана, колісної ліри, інших) та їхнього місця серед музичного інструментарію світу в останні роки присвячено чимало розвідок українських і закордонних мистецтвознавців. Зокрема, «...розглянуто широке коло питань, пов'язаних із феноменами автентичного репертуару кобзарів і лірників, його перегуку з репертуаром традиційних співців інших народів; особливостями нинішньої репрезентації кобзарського творчого набутку; проблемам культивування в суспільстві епічної творчості, формування спільнот шанувальників, виховання сучасного слухача тощо» [1, с. 4].

Дослідники також зосереджують увагу на новітньому науковому переосмисленні традиційних «співоцьких» інструментів, експертному оцінюванні їхніх різновидів, регіональних особливостей конструкцій, строю; опрацьовують і аналізують досвід реконструкції інструментів «співоцького» ряду: історичні традиції й новітні досягнення ви-

готовлення; своєрідності давнього і сучасного виконавства, традиційні й новаторські школи, способи, стилі і гри тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена нами тематика цікавить багатьох сучасних кобзаро- і бандурознавців, зокрема, Ірина Зінків (Львів) досліджує генетичні витоки традиційної бандури у євразійському контексті; Віктор Мішалов (Торонто, Канада) описує звукоряд та стрій народної бандури; Назар Божинський (Харків) окреслює наявний стан і напрямки розвитку виконавства на традиційних кобзарських інструментах. Володимир Кушпет (Київ) аналізує традиційні строї і конструкцію старосвітської бандури, кобзи О. Вересая, описує традиційні способи і прийоми гри на кобзі, старосвітській бандурі, також на лірі і гуслах.

Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників були у центрі уваги науково-практичної конференції з міжнародною участю, що була присвячена 140-річчю від дня народження Гната Хоткевича і відбулася у Національному центрі української культури «Музей Івана Гончара» у червні 2017 року.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, не зважаючи на очевидну загальну суспільну «обізнаність» в традиційному інструментарії мандрівних музикантів в Україні, тема ця є досить полемічною і ще недостатньо вивченою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання): описати музичні інструменти українських традиційних співців – музикантів (кобза, бандура, торбан, колісна ліра) та визначити їхнє місце серед музичного інструментарію світу

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш за все надамо визначення поняття «співоцький інструмент», адже саме так науковці називають цілу групу інструментарію мандрівних співців – музикантів. Отже, «співоцький інструмент – це ... назва струнного народного музичного інструменту, що використовувався до вокального супроводу різними соціальними групами, субкультурами співців, акцентовано виявляв свою сутолосність із етнічною ментальністю, мав вагоме духовне значення у культурному житті національної спільноти і відповідав певним універсальним критеріям (діатонічність, добрі виражальні властивості, зручність у використанні, простота у навчанні, тривалий термін експлуатації тощо) [5, с. 145].

До співоцьких інструментів в Україні традиційно належали гусла, гудок, кобза, бандура, торбан, колісна ліра. За народними переконаннями гусла вважалася дарунком бога Велеса, кобзу й бандуру за християнських часів українським співцям подарував Господь Бог, а ліру віддав до рук мандрівних сліпців біблійний цар Давид.

Кобза. Кобза і бандура – два різні інструменти, які відрізняються будовою, кількістю струн, способом гри. Але часто ці два поняття – кобза і бандура – ототожнюють, називаючи кобзу – бандурою, а бандуру – кобзою. Бо й справді, є у них багато спільного: ще М. Лисенко наголошував, що «...кобзу і бандуру вважають за один і той самий інструмент» [3]. Однак, разом із В. Кушпетом та іншими кобзарознавцями кваліфікуємо кобзу «як окремих і самодостатній музичний інструмент», повернення якого в музичне виконавство України ХХ ст. пов'язано із ім'ям Остапа Вересая, точніше – із його інструментом, адже його реконструкція, а також реконструкція «способу гри на ньому, традиційного репертуару переконливо свідчить, що кобза Остапа Вересая була останнім зразком лютнеподібного музичного інструмента» в Україні [2, с. 383].

Відтак, кобза – один із найдавніших українських інструментів. Про її первісний вигляд відомостей немає. Можемо говорити про неї тільки по згадках, що збереглися:

– в народних піснях («Не боїться козаченько ні грому, ні тучі, / Хорошенько в кобзу грає до дівчини йдучи»);

– приказках («Легше на кобзі дві струни настрій, ніж три, щоб вони між собою узгоджувались»);

– віршах («Геть відійди від мене, веселий лютнисте, а підійди до мене з кобзою, жалібний кобзарю, заграй мені думу-смутку про загиблого Струса, щоб утішити серце смертю розхвилюване...» М. Коберницький);

– словниках;

– лубочних картинах козаків-мамаїв.

Інструменти, зображені на лубочних картинах козаків-мамаїв, дають нам уявлення про давню кобзу. Давня кобза мала спочатку довгу вузьку ручку з нав'язаними ладами, невеликий видовжений довбаний корпус, дві-три жильні струни. З другої половини XVIII ст. ручка (гриф) кобзи ставала ширшою і коротшою, лади зникали, корпус збільшувався, став округлим, збільшилася кількість струн (крім струн на грифі, з'являються ще й струни на корпусі – приструнки: одна, дві, три і т. ін.). Відомостей про стрій давньої кобзи ми не маємо.

З появою приструнків закінчується біографія давньої кобзи. Її місце займає нова, на якій кобзар грає, не лише притискуючи струни на грифі, а й водночас видобуваючи звуки щипком з постійно відкритих приструнків (подібно до гри на гуслах). Це принципово відмінний інструмент, що є витвором українського народу. Її зразком вважається кобза Остапа Вересая, детально документально зафіксована М. Лисенком [3].

Бандура. Точних даних про те, коли і як з'явилася в Україні бандура як самостійний багатоприструнковий інструмент, немає. В. Кушпет припускає, що з'явилася вона на українських землях у XVII ст., адже «...такий тип інструмента ... не міг виникнути раніше, ніж сформувалася гомофонно-гармонійна музична система» [2, с. 82]. Перші поодинокі письмові згадки про бандуру в руках українців знаходимо в польських джерелах XIV–XV ст.:

– у I-му томі «Словника польських музики» («Słownik muzyki polskiej»), в якому, починаючи з 1139 р., подано відомості про склад королівських музичних капел, за 1500 рік значиться бандурист Чурило «rochodzenia ruskiego» (руського походження);

– польський історик Ф. Сярчинський зазначає, що в 1580-х рр. у гетьмана Х. Зборовського був бандурист Войташек;

– у 1640 р. Ободзинський видає книгу «Бандура монархів польських».

Протягом XVII–XVIII ст. бандура фігурує в численних віршах польських поетів. Бандура також оспівана в багатьох піснях і думках («Ой по горах, по долинах, по широких країнах, ой там козак походить, у бандурку виграє»), її образ часто присутній на картинах народних художників як невід'ємний козацький атрибут.

Зрозуміло, що «історично бандура була акомпануючим інструментом, що існував переважно для супроводу голосу» [1, с. 41]. У своїй біографії бандура, як і кобза, має дві яскраво виражені стадії, межею між якими стала середина XVIII ст. Бандура першої стадії, або давня бандура (до середини XVIII ст.) має порівняно більше струн, ніж кобза, і, грали на ній, подібно до гуслів, не притискуючи струни, а лише видобуваючи щипком пальців звук з певної відкритої струни. Відомостей про стрій цього інструменту ми не маємо.

Нова стадія в історії бандури розпочинається з другої половини XVIII ст., коли на цьому інструменті з'являються струни на корпусі, тобто приструнки. На зображеннях козаків-мамаїв добре видно, що спочатку тих приструнків було один-два, потім – більше. На них виконується мелодія. Струни, розташовані на грифі, – це басы, на яких акомпанують мелодії, а якщо басо-

вих струн на грифі недостатньо, їх доповнюють найближчі до грифу один – два приструнки.

Бандури XIX ст. мають порожнистий неглибокий овальний корпус, у переважній більшості спостерігається відхід від симетричного розташування ручки (грифу) стосовно корпусу. Неодмінною ознакою бандури є наявність приструнків. Ця бандура народилася в Україні, виготовлялася і вдосконалювалася українськими майстрами і є яскравим оригінальним виразником української культури.

Отже, проаналізувавши конструкцію, стрій та способи гри на кобзі й бандурі, «ми неодмінно доходимо висновку про значно пізніше походження багатопристрункової бандури порівняно із лютнеподібною кобзою» [2, с. 76].

Колісна ліра. Ліра, реля – інструмент з такою назвою відомий у Європі ще з VIII століття, коли у найбільших королівських палацах його використовували для виконання найурочистішої музики. Припускають, що колісна ліра потрапила в Україну в XVII ст. і стала супутницею кобзи, бандури. Безперечно, що «ліра – найбільш поширений серед українського старцтва музичний інструмент. Він побутував практично на всій етнічній території України» [2, с. 92]. На ній супроводжували сумні пісні, канти, псалми, думи, хоч відомо, що в репертуарі лірників були й веселі пісні і танці. Лірник міг «шкварить» і в шинку, і на весіллі.

Колісна ліра – струнно-смічковий інструмент, що має глибокий вісімкоподібний корпус. Замість грифу – невелика коробка (шия) для кілків, на які натягуються струни. До протилежного боку корпусу кріпиться корба, що, повертаючись, приводить в дію колесо, закріплене в корпусі ліри. Колесо під час обертів третя об струни і спричиняє їх звучання. Саме через це колесо ліру часом називають «інструментом з вічним смичком», оскільки тривалість звука тут може бути необмеженою. Одна струна виконує мелодію, решта – бурдон. Вони акомпанують, даючи постійне звучання квінти безперервним гудінням у різних висотних інтервалах.

Зауважимо, що «... така система настроювання музичних інструментів (відповідний етнічний звукоряд у мелодії та бурдонна квінта в супроводі) є виразником стародавньої музично-виконавської естетики у світовій культурі, вона притаманна й іншим етнічним музичним інструментам, таким як... генсле – польський;... дутар – таджицький;... пошетта – французький...» [2, с. 101].

Вздовж струн колісної ліри розташовані 11-13 клавів, які під час гри вкорочують мелодичну струну («співаницю»), і таким чином виконується мелодія. Загалом, «звучанням квінтової педалі у супроводах дум ліра нагадує кобзу, де акомпанемент будується виключно на кварто-квінтових бурдонах. Усе це споріднює кобзу та ліру, відносить їх до одного й того ж історичного періоду» [2, с. 101].

Торбан. Науковці вважають торбан «малодослідженим у вітчизняній музичній науці сьогодні музичним інструментом..., який посідає, певною мірою, виняткове місце у царині музичних інструментів українців», адже «незважаючи на досить давню історію побутування інструмента в Україні, можемо констатувати, що наразі торбан є маловідомим музичним інструментом» [1, с. 29].

Слово «торбан» співзвучне зі словом «теорба». Так називалася в середні віки басова лютня з подвійною головкою грифу, що була розповсюджена в багатьох європейських країнах. В XVI ст. цей інструмент потрапив до Польщі, де отримав ополучену назву «торбан».

М. Лисенко не мав сумніву, що торбан є спадкоємцем західноєвропейської «теорби», яка побутувала серед верстви двірських музикантів польського короля та магнатів. Так, дослідник зазначає: «Популярна по цілій Європі лютня, ширше обладжена звуковими засобами, як інші інструменти, дала основу торбанові. Лютня з довгими басовими струнами, що тяглись поруч головки інструменту і накручувались на другій головці, розташованій вище і збоку від першої, стала зватися в Італії і Франції: *theorba*, *tiorba* (по-італ.); *thorbe*, *tiorbe*, *tuorbe* (по-франц.). Наприкінці XV віку занесли її італійські музики, що складала капели при дворі короля Зігмунда I, в Польщу» [4, с. 24].

Польські джерела свідчать, що на кобзі, бандурі і торбані при польському дворі грали переважно українські музиканти, яких називали козачками. У польському виданні «*Zabawy rozryjemne i pozytywne*» (1769–1777), тобто «Забави приємні та корисні», говориться: «козак на торбані тне танчики».

У другій половині XVIII ст. гра на торбані стає популярною і в Україні. В шляхетних маєтках він стає окрасою концертних вечорів, різних світських зібрань і прийомів. У народі торбан ще називали «панською бандурою». Відомо, що гетьман Іван Мазепа і Петро Дорошенко грали на торбані. Торбаністи з козацької старшини, як правило, полюбили акомпанувати на торбані кобзарський репертуар. Нажаль у другій половині XIX ст. торбан в Україні вибуває з ужитку.

Форма торбана має багато спільного з формою бандури. Корпус його видовжений і вужчий від бандури. Гриф у торбана довший, ніж у бандури, і має дві головки. На першій вкручені дерев'яні кілки для натягування басових струн, а на другій, розташованій вище і трохи ліворуч від першої, – для басів – втор (довших басів). Дека така ж, як у бандури, з голосниками. Корпус торбана, на відміну від бандури, симетричний, зроблений з клепок і дуже опуклий. Шийка торбана довга і широка, переважно без ладів. Струни на торбані лише жильні. Басові обмотувались тонким мідним дротом. Звук торбана, хоч і не сильний, відзначався м'яким оксамитовим тембром на відміну від дзвінкоголосої бандури. Діапазон торбана в порівнянні з тогочасною бандурою був досить широким. На ньому було 12-14 басів. Діапазон приструнків – від фа першої октави до третьої октави.

Грали на торбані, тримаючи інструмент на колінах басовими струнами до себе. На приструнках грають щипком, не притискаючи їх. На басах грають, притискаючи струни до грифу. Мелодію виконують на приструнках і на ближчих чотирьох басових струнах. Права і ліва руки виконавця були зайняті в однаковій мірі як на басах, так і на приструнках.

Наприкінці XX ст. торбан переживає своє друге народження, майстри-музиканти почали відроджувати цей цікавий шляхетний інстру-

мент. Отже, «...підсумовуючи, визначаємо торбан як самобутній музичний інструмент, який органічно в собі поєднав риси західноєвропейської барокової лютні та українських кобзи і бандури» [1, с. 38].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Фактичний нотний та історичний матеріал дозволяє переконливо зробити висновок про по-

бутування в XIX – поч. XX ст. в Україні унікального музичного інструментарію (кобза, бандура, ліра колісна, торбан та інші), що був досить поширеним серед мандрівних співаків – музикантів, тобто серед старцівства, – та про існування в окреслений часовий проміжок сталої розвинутої кобзарсько-лірницько-бандурної традиції й репертуару на теренах України.

Список літератури:

1. Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня 2017 р.); упоряд. К.П. Черемський. – Харків: Видавець Олександр Савчук; НЦНК «Музей Івана Гончара», 2017. – 240 с.
2. Кушпет Володимир. Старцівство: мандрівні старці – музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 592 с.
3. Лисенко Н.В. Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем. – К. – 1874.
4. Лисенко М.В. Народні музичні інструменти на Україні; ред. М.Т. Щоголь. – К.: Мистецтво, 1955. – 62 с.
5. Очеретовська Н.Л., Цицалюк Н.М., Черемський К.П. Український словник музичних термінів. – Харків: Атос, 2008. – 176 с.

Есипок В.Н.

Київський національний університет культури і мистецтв

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ БРОДЯЧИХ МУЗЫКАНТОВ – ПЕВЦОВ В УКРАИНЕ

Аннотация

Автор описывает музыкальные инструменты украинских традиционных путешествующих певцов – музыкантов (кобза, бандура, торбан, гусли, колесная лира), определяет их место в музыкальном инструментарии мира. Отмечается, что кобза («казацкая лютня») и бандура – это разные по конструкции, строю и способу игры инструменты.

Ключевые слова: бандура, бандурист, кобза, кобзарь, торбан, колесная лира, гусли, путешествующие певцы, Украина.

Yesipok V.M.

Kiev National University of Culture and Arts

MUSICAL INSTRUMENTS OF WANDERING SINGERS IN UKRAINE

Summary

The author describes the musical instruments of Ukrainian traditional wanderers – musicians (kobza, bandura, torban, huss, wheel lyre), which determines their place among the musical instruments of the world. It is noted that the kobza («Cossack lute») and the bandura are different in design, structure and way of playing the instruments.

Keywords: bandura, kobza, kobzar, torban, lyre, wandering singers, Ukraine.